

Др Александар М. Милановић
Др Ана З. Мацановић

ПРВА ПРОУЧАВАЊА СЛАВЕНОСРПСКЕ ЛЕКСИКЕ*

У раду се анализирају прва проучавања славеносрпске лексике. Иако се почетак истраживања славеносрпског језика, самим тим и лексике наведеног периода, везује за шездесете године 20. века, у србистици се често пренебрегава чињеница да је оваквих испитивања бивало и раније. С тим у вези, циљ овог рада је да се истакну ставови и промишљања о славеносрпској лексици како првих лингвиста тако и првих књижевних критичара и историчара књижевности током 19. и с почетка 20. века. Посебна пажња посвећена је односу према ненародној лексици – лексичким славенизмима, с једне стране, и туђицама и позајмљеницама из несловенских језика с друге стране.

Кључне речи: славеносрпски језик, доситејевски језик, лексички славенизам, позајмљенице, пуризам.

1. Први описи и тумачења славеносрпског језика. Дескрипција славеносрпског језика започета је, наравно, већ у славеносрпској епохи, а нарочито у њеној доситејевској фази, и то пре свега у тадашњим граматикама и речницима,¹ филолошким расправама и полемикама, као и у појединим предговорима књига различитог садржаја. Нажалост, дневних новина и часописа са филолошким прилозима било је мало,² а не рачунајући граматике и речнике, исто важи и за обимније филолошке студије, штампане као самостална издања. Зато је и број обрађених научних података о славено-

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ Први попис тадашњих граматика и речника објавио је Павел Јозеф Шафарик (2004: 260–265).

² Најважнију улогу овде су почетком 19. в. одиграле *Новине српске* Димитрија Давидовића (и Димитрија Фрушића), а потом и *Српски лејоџис* Матице српске.

српском језику из друге половине 18. и с почетка 19. века релативно мали, али он почиње расти с појавом и јачањем вуковске оријентације у српској филологији. Том процесу нарочито су допринеле књижевнојезичке полемике између двеју филолошких струја, доситејевске и вуковске, а међу којима се у литератури обично издвајају Вукове полемике са Милованом Видаковићем и Јованом Хаџићем. Познато је и да је друга расправа окончана Даничићевим *Рајом за српски језик и њравојис* (1847). Наравно, у време конкуренције норми у књижевнојезичке полемике укључили су се и страни филолози, на пример Јернеј Копитар стајући на Вукову, а Јосиф Добровски стајући на Видаковићеву страну. Павел Јозеф Шафарик трудио се пак да остане неутралан у овим полемикама.

Будући да је морфолошка структура доситејевскога језика већ била у великој мери посрбљена, дакле недискутабилна из угла залагања за народни језик у култури, а да су синтаксичка истраживања била тек у повоју, те је овај ниво структуре језика био практично „невидљив“, у центру филолошке пажње првих тумача, поред графије и ортографије, нашла се славено-српска лексика.

2. Досадашња истраживања славеносрпске лексике. Славеносрпска епоха обухвата период од око стотину година, а исто толико – скоро читав један век – прошао је од њеног свршетка до појаве првих већих проучавања овог периода српске културе, и то најпре у радовима И. Грицкат, А. Младеновића, А. Албина, Ј. Кашића и др. Иако би израда библиографије радова из области ове епохе била обиман посао, будући да у србистици постоји обиље истраживања који се баве језиком славеносрпског доба (исп. Милановић 2020), то се пре свега односи на графијско-ортографијску, фонетско-фонолошку и морфолошку проблематику. Области лексике и синтаксе још увек су готово неистражене – иако постоји доста публикација посвећених овим темама, у питању су фрагментарна истраживања, без увида у целину (Бјелаковић 2016: 170). Углавном су у питању проучавања лексике у појединачним делима (нпр. Бјелаковић–Милановић 2013; Ранђеловић 2014), у склопу опуса једног аутора (исп. Младеновић 1982; Суботић 1989; Милановић 2014 итд.) или пак у оквиру одређеног жанра (в. Бјелаковић 2012; Милановић 2013: 195–203 и сл.). У литератури из области историјске лексикологије такође су присутне и анализе одређеног лексичког слоја, попут терминолошких истраживања (исп. Бјелаковић 2017; Маџановић 2018), проучавања славенизама (исп. Стијовић 1992; Зорић 2018), лексике страног порекла (Кречмер 1997) и(ли) одређене лексичко-семантичке групе (Ристић 1996) на славеносрпском корпусу. Комплетна и исцрпна анализа славеносрпског лексикона биће могућа када пројекат израде *Речника славеносрпског језика*, започет под окриљем Матице српске, буде био завршен.

3. Улога тумача језика и књижевности. Немали допринос проучавању славеносрпског језика, а и његове лексике, дали су, поред првих лингвиста,

и први књижевни критичари и историчари српске књижевности током 19. и у првој половини 20. века. Познато је, наиме, да је у почетку српска књижевна критика била филолошка, усмерена у великој мери на језик и стил књижевног дела.³ Приступ славеносрпској лексици лингвиста с једне стране и тумача књижевности с друге био је, наравно, различит, али је имао и заједничке карактеристике. Иако су се при тумачењу стилских карактеристика језика просветитељских, сентименталистичких и класицистичких писаца углавном задржавали само на регистровању и навођењу примера ненародне лексике, улазећи при томе само површно и у питање њеног порекла, књижевни критичари и историчари књижевности истакли су као стилску карактеристику *лексичку хетерогеност* славеносрпских књижевних текстова, што је отварало перспективе за нова истраживања на овоме терену. Осуђујући, попут лингвиста, активирање славенизама и различитих несловенских туђица и позајмљеница у језику књижевних дела, историчари књижевности вуковске оријентације нису детаљније улазили у *мотивацију* за активирање овакве лексике, као ни у њене стилске *функције*. Негативно вредновање ненародне лексике у књижевним текстовима – пре свега славенизама, германизама и турцизама – тако је и код књижевних критичара и књижевних историчара, као и код лингвиста, више почивало на нормативистичким него на стилистичким критеријумима.

С друге стране, лексички славенизми у тумачењима посленика науке о књижевности посматрани су углавном као монолитна категорија вокабулара који нам је стигао руским посредством, без увиђања улоге и функција српско-словенске лексике у славеносрпском језику, чак и без истицања славеносрбизама (лексичких хибрида), који су били под највећим ударом Вука и вуковаца.

4. КОПИТАР О СТВАРАЊУ ТЕРМИНОЛОГИЈА И СТАТУСУ ПОЗАЈМЉЕНИЦА. Јернеј Копитар је у тексту *Прилози њрејледу српске лииератуе у Аустријском Царству* (1811) сагледао српску штапану продукцију у области књижевности, али и науке. Представљајући аустријској публици Стојковићеву *Физику* и Соларићево *Земљеописаније*, Копитар (1984: 128) истиче потешкоће при стварању словенских научних терминологија и потенцијалну предност коју би у тој сфери могли имати Срби у односу на Русе: „Дакле, Срби у сваком случају могу да покушају да више у духу првих језикотвораца створе једну естетичнију, барем мање незграпну терминологију.“ На истом месту славни филолог Србима није препоручио преузимање чешке, пољске или руске терминологије, и похвалио је „значај Соларићевог честитог настојања“ да се створи аутентична српска научна терминологија.

У преводу *Јеситвословија* Јоакима Вујића Копитар (1984: 129) је у истом тексту замерио што „Господин Вујић понекад мало више германизира“,

³ „Питање језика у њихово доба јављало се као основно у нашој књижевности, оно није било само ствар граматичара, него и књижевника, родољуба, бораца за прогрес, једном речју свих оних који су се затекли на послу духовног буђења нације“ (Поповић, М. 1966: 32).

остављајући имена појединих птица на немачком језику, без жеље да на народној основи нормира зоолошке термине. У преводу *Слейої мища* истог преводиоца Копитар (1984: 130) износи и исту примедбу, сада наводећи и конкретне примере непотребних и стилски неуверљивих германизама.⁴ Уз *Вещиїну рачунања* Јована Дошеновића Копитар (1984: 133) без детаљнијег коментара, што изненађује, издваја један терминолошки вредан детаљ: „На крају књиге се на четири странице налази попис и превод новоскованих термина из ове дисциплине“. При приказивању Наполеонове биографије коју је с немачког рогобатно, уз обиље германизама, превео у Загребу Антон Нађ, Копитар је кроз поређење поступака постојећег и потенцијалних преводилаца изнео и посредну похвалу славеносрпским писцима на терминолошким иновацијама које су чинили. Веома је битно истаћи да је Копитар и овде допуштао неологизацију, искључиво у духу „словенског језика“, али и преузимање из блиског руског језика.⁵ И у приказу *Новина срїских* у тексту *Срїска лиїтература* (1814) Копитар (1984: 145–146) вреднује, између осталог, и активiranу лексику, наводећи углавном исте примере турцизама, славенизама и германизама као и Вук Карацић у својој рецензији, али и оштро осуђујући славеносрпски језик, који се описује као „заправо једно чудовиште“.

О доситејевском језику и уделу славенизама у његовој лексици Копитар (1984: 187) оставља тачно запажање: „Од Доситеја Обрадовића (1782) све више расте тај број пријатеља матерњег језика. Још увек додуше сваки мање или више вуче са собом остатке старословенског; али ни код првих Италијана и Француза у том погледу није било другачије“.

5. ШАФАРИКОВИ КРИТЕРИЈУМИ ЗА СЕЛЕКЦИЈУ ЛЕКСИКЕ. Статус славенизама од Вуковог и Копитаревог времена нашао се у средишту лексичких сагледавања славеносрпског језика. Тако је и Павел Јозеф Шафарик као сведок књижевнојезичких процеса, у периоду до 1836. године, када је завршио *Историју срїске књижевности*, нетачно и помало тенденциозно констатовао како је Доситеј у своја дела уносио само оне славенизме и друге позајмљенице који су већ били ушли у српски народни језик (као што је то, на пример, чинио Гаврил Стефановић Венцловић):

⁴ „Језик је веома германизиран: *се щикуже* (пристоји се), а још више засмета када жене које нису биле међу Немцима кажу – *щил канаљо сакраменска*, него када посилни каже *сакерлоїшаин* итд.“ (КОПИТАР 1984: 130).

⁵ „Тешко да је господин Нађ рођени Словен. Ако би неки рођени Словен, рецимо Србин као Соларић, Дошеновић или аутор *Сала дебелоїа јера*, прихватио да уради други превод, онда би географску, војну, политичку и дипломатску терминологију, која је код Нађа већим делом веома лоше урађена, морао вредније да потражи међу Илирцима или би је пак делом могао од Руса (будући да су наши дијалекти међусобно тако блиски: само су неки термини на тельствованіе сувише *sesquipedal*) или би је могао сам створити у духу словенског језика“ (КОПИТАР 1984: 139).

„Писао је, како је то већ било примећено, први међу Србима новије доба и – што је још више – први са сталним успехом и трајним деловањем, на чистом српском, а да притом није избегавао добре словенске речи, из црквеног језика у живот давно пренесене и од народног дијалекта органски усвојене, или, такође, из других новијих европских језика у српском одомаћене речи, облике речи и фразе, где су му се оне, нетражене, нудиле“ (ШАФАРИК 2004: 225).

Износићи нетачан закључак о Доситејевим славенизмима, али и несловенским позајмљеницама, Шафарик је заправо предлагао критеријуме за селекцију лексике при стандардизацији српског језика: да треба задржати оне лексеме које су ушле у живи говор сеоске, али и градске средине. Тако је у свом суду помирио доситејевске и вуковске погледе, и то изнесене без израженијег пуристичког набоја.

6. РИСТИЋ О МЕСТУ СЛАВЕНИЗАМА У БУДУЋЕМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ. Средином 19. века судбина славеносрпског језика била је већ сасвим извесна. Године 1852. године Јован Ристић, „први национални критичар наш“ (Живковић 1966б: 76), полазећи од другачијих језичких критеријума у односу на Шафарика, констатује Доситејеве језичке „странпутице“.⁶ У истом раду прави се и паралела која је неретко понављана у српској филологији: „Корисним Доситејевим радом прокрчен је, дакле, прави пут, који је Вук до краја изградио“ (Ристић 1983а: 281).⁷ Анализирајући 1855. други Вуков *Српски рјечник*, Ристић разрађује и на конкретним примерима илуструје критеријуме за селекцију стандарднојезичке лексике, у коју, по ауторовом мишљењу, треба да уђу одомаћени славенизми, као и друге позајмљенице и неологизми. Селекција славенизама, међутим, мора бити строга:

„Ми не иштемо да се речи славенске у ред србски[x] узму; и оне имају своје место; не иштемо да се уместо наши[x] србски[x] речи пише: *ождиганије, щчасиџије, войрос, оџивей, њечал* итд., али мислимо да праведно можемо заклевати да се новообразоване речи у обзир узму, као: *џредсџава, џредрасуга, увиђавносџ* и друге, којима нам се сваки дан с великим успехом језик обогаћава и које се овде-онде једнако понављају. [...] Тако исто и из активнога живота, који такође језик снажи и обогаћава.

⁶ „И мада је Доситеј, што се тиче поучне грађе, после неколико година имао следбеника, ипак питање језика још није било рашчишћено. Тај језик је морао да прође свим странпутицама пре него што је дошао на право место. Колико је успоренији духовни раст, толико је више за човека понижавајућа спорост његовог развоја. Од старословенског и српског језика створен је сада *славеносербски* и уздигнут на степен књижевног. У њему није било чврстих правила, већ га је свако употребљавао по својој вољи. У овом периоду су били најактивнији *Видаковић, Вујић, Берић и Болић*“ (Ристић 1983а: 277).

⁷ Уп. нпр. Игњатовићеву оцену Доситејевог деловања из 1857. године: „Он је посејао идеју еманципације српског језика и духа, но ова идеја је тек доцније до победе коначне доспела“ (Игњатовић 1983: 248).

Правило, ревност̄, собствѣност̄, брак, ѿкровиѣтељ, начелник и овима подобне речи тако су исто код нас право грађанства задобиле као и турске: *акџам, икинџија, кавџаџија, чарџија, мана, арач*, итд. или западне: *амрел, ѿџаџа, џкола* итд.“ (Ристић 1983б: 300–301).

Велику лингвистичку важност оваквих предлога препознајемо пре свега у релевантним информацијама о *језичком осећању* тадашњих образованих Срба и о њиховим критеријумима за вредновање славенизама и несловенских позајмљеница. Ристић, додајмо, није био радикални вуковац, већ пре умерени доситејевац. Године 1855. у писму Стерији он хвали пишчев поступак језичке надградње лексичким славенизацијама.⁸

7. Вуловић и питање мотивације за активирање славенизама. Крајем 19. века стасавана нова генерација тумача књижевности, која први пут улази дубље у питање мотивације за активирање славенизама и несловенских позајмљеница у књижевном тексту. Светислав Вуловић (1953: 129), једна од централних личности епохе, 1878. године за поједине Сарајлијине славенизме, наводећи их конкретно, напомиње да их је песник узимао „у невољи“, тј. у лексичкој изнудици, али одмах релативизујући сопствени суд и наводећи да је други разлог „бујна, готово ексцентрична, нарав Симинова“:

„Осим тога је у Србијанци пуно турских, не најобичнијих речи; а у невољи је Сима узимао и руске речи, као: мука (брашно), думати, дождават, итд. Еда ли му је овде одиста била невоља, или је шта друго било? За ове на прилику руске речи има лепих српских речи; а он није био слаб зналац српскога језика. Мени се чини да је овоме опет узрок бујна, готово ексцентрична, нарав Симинова“ (Вуловић 1953: 129).

И сâм осећајући да навена тумачења нису довољно убедљива, Вуловић (1953: 130) наводи још једну, врло директну мотивацију: „У Бесарабији је Сима заволо Русе и руски језик, и отуда руске речи у Србијанци“. У овој студији активирање лексичких славенизама није ни стилски ни књижевнојезички контекстуализовано иако је Вуловић (1953: 146) тачно запазио: „Књижевна борба од 1814 до 1848 године није Симу занела. Он је ценио и штовао све раднике књижевне који су ма што књижевности привредили“. Потом је и одмах пренео и Игњатовићево сведочење да се Сарајлија похвално изражавао о Видаковићу и Вујићу, типичним књижевним представницима славеносрпске епохе.

8. Скерлићев поглед на мотивацију за активирање славенизама. У епохи „београдског стила“ редефинисан је и поглед на књижевну и књижев-

⁸ „Ви имате толико времена да можете познати ход просвете обште и отворити себи нови свет знања – и то је што Булгарин од књижевника иште; вични свима финоћама народне беседе, попуњавате је богатством црквенога словенскога језика и, црпивши дуго на многим изворима знања, изливате мисли и осећања своја у различном обличју“ (Ристић 1983в: 310).

нојезичку прошлост, нарочито ону од Доситејевог времена. Тако је и Јован Скерлић на почетку *Историје нове српске књижевности* (1914) прецизно дефинисао социолингвистичке узроке одомаћивања рускословенске лексике почетком 19. века.⁹ Попут Вуловића, и Скерлић је узроке за активирање славенизама проналазио у биографским детаљима писаца, али је међу првима истицао и суштинске тематске и стилске разлоге. Зато он исправно утврђује два узрока за појаву Доситејевих славенизама, али и несловенских позајмљеница које су нам стигле руским посредством:

„Он се родио у једном крају где је српско становништво јако измешано са туђинским и где је језик неизбежно морао изгубити од своје чистоте. Затим, он се почео учити у рускословенским књигама, већи део живота провео је у туђини, образовао се на туђим језицима, и није владао чистим народним језиком. Најзад, пишући филозофска и етичка дела он се није могао служити простим, још неразвијеним народним говором српским, и отуда код њега велики број ненародних речи и реченичних обрта, и то нарочито из рускословенског и словенског језика, управо из руског језика XVIII века, у који је, после Петра Великог, ушло много страних и скованих речи“ (Скерлић 1967: 103).

Скерлић се у *Историји* неретко враћао лексичким феноменима: стилској функцији славенизама, стварању терминологија, лексичкој надградњи основице књижевног језика. На недовољност изражајних могућности простог народног језика Скерлић је указао не само у Доситејевом случају, већ и тумачећи славенизме у опусу Глигорија Трлајића.¹⁰ Зато су лексички славенизми доживљавани као елеменат богаћења језика културе, што је Скерлић подвукао у опису деловања Лукијана Мушицког,¹¹ али и Јована Хаџића.¹²

⁹ „Црквени и образовани људи, они који су се тада називали ‘учена класа’, одликовали су се што су ‘славјанствовали’, то јест што су се трудили да говоре књижевним рускословенским језиком, или бар мешавином између рускословенског и народног. У почетку XIX века било је већих српских места у којима су грађани, па и саме жене, ‘славјанствовали’. Тај језик пустио је дубока, и доцније, када је преовладао народни језик, у данашњем књижевном језику остао је велики број рускословенских речи, нарочито апстрактних“ (Скерлић 1967: 54).

¹⁰ „Што се тиче језика, Трлајић је био доследан у својој љубави за рускословенски. Он је био школован човек, писао је о апстрактним предметима и за њега је народни језик био сасвим недовољан. И зато је усвајао савршен, књижевно већ развијен и филозофским терминима снабдевен ‘чисти, богати и прекрасни славјански језик наш’“ (Скерлић 1967: 116).

¹¹ „Он разликује ‘внешње’ и ‘внутрење’ богатство језика. Спољашње богатство састоји се у броју речи које означавају живе и видљиве предмете; унутрашње богатство састоји се у обиљу речи које означавају апстрактне појмове (‘умозрителне мисли’ и ‘внутрене предмете’). Српски народ је ‘орао и копао, много дјелао, јуначествовао, ал’ мало мислио, кромје о первама нуждама’, – и зато је сиромашан речима за апстрактне појмове. Ради тога потребно је користити се ‘виткошћу’ српскога језика, стварати нове речи, а нарочито обрађати се за помоћ ‘богатом и благоволателном сојузнику и спомоћнику – славенском језику’“ (Скерлић 1967: 147).

¹² „Хаџић је тада био и остао присталица народнога језика, био један од првих српских писаца који су стално уважавали српску народну поезију, али он је мислио да искључу-

Лексичке потешкоће највидљивије су биле у сфери терминологије, на шта се Скерлић осврнуо у анализи Соларићевог језика, враћајући се питању отвореном још код Копитара.¹³

9. Павле Поповић и ширење истраживачког поља. У монографији *Милован Видаковић*, објављеној као целина 1934. после делова штампаних у периоду 1928–1932. године, Павле Поповић је морао тумачити и бројне језичке аспекте Видаковићевог стваралаштва и јавног деловања. С пуно разлога истакнут је Видаковићев *џуризам*, што је превасходно лексички феномен на којем други тумачи књижевности пре Поповића нису довољно инсистирали у анализама: „Млад као што је био, а велики поштовалац матерњег језика, он ту најпре жали што многи презиру свој језик, а после тражи чистоту језика, и грми против турских и нарочито немачких речи којих је пуно у говору. Видаковић је, изгледа, и доцније био познат баш по томе чишћењу језика од туђих речи“ (Поповић П. 2000: 159).

Друга иновација у Поповићевим анализама јесте скретање истраживачке пажње на деривациони аспект при анализи славенизама. При тумачењу Видаковићевог залагања за „прост“ народни језик П. Поповић (2000: 159) наводи и поједине пишчеве творбене славенизме, односно руске и руско-словенске суфиксе: „Наравно, ове његове изјаве не треба схватити буквално; и у тим његовим ‘просто’ писаним делима он има пуно књижевних израза (‘восток’, ‘должност’, ‘серце’ итд.) и ‘славенских оконченија’ (‘сожалителни’, ‘сожаленије’ итд.)“¹⁴ Архаичном термину *оконченије* као ефектном цитату Поповић се вратио још једном, истичући деривациони аспект при русификацији у славеносрпском језику.¹⁵ Трећа новина у анализама јесте увиђање фонетске русификације домаће лексике: „Али писац *Примјечанија* неће, наравно, чист српски језик него ‘исправљен’ према словенском; свако ‘крв’, ‘трн’, ‘дрво’, он ће мењати у: ‘кров’, ‘терн’, ‘древ’“ (Поповић П. 2000: 160).

10. Владан Недић и затварање круга. До 1960-их година, када почиње детаљније проучавање славеносрпског језика, представници наше науке о књижевности понудили су научној јавности различита запажања о лексички не само књижевних дела у другој половини 18. и првој половини 19. века. Као пример континуитета у тумачењу појединих лингвистичких питања у књижевноисторијским студијама наводимо Недићево мишљење из 1959.

чив народни језик није без позајмица и развијања да постане књижевни језик“ (Скерлић 1967: 194).

¹³ „Али он је у ствари писао мешавином српског и рускословенског језика, натежући са филозофском терминологијом“ (Скерлић 1967: 121).

¹⁴ У наведеним примерима и префикс *со-* је, додуше, истог порекла, односно лексеме у целини, што Поповић превиђа.

¹⁵ „Доцније, у предговору *Силоана* он ће понова констатовати, ако је у првим делима и писао просто, да је ипак ‘у прву част Љубомира јошт и више словенских оконченија увео’ него раније“ (Поповић П. 2000: 160).

године о утицају руске средине и руске књижевности, као и о смеру уласка рускословенизама у Сарајлијину *Србијанку*, које у пуној мери корелира са Вуловићевим:

„Милутиновић је већ неколико година живео изван своје земље. То је оставило трага. Иако не знамо поименце његову кишињевску лектуру, осетан утицај руског језика у *Србијанци* наводи одмах на мисао да му књижевност блиског словенског народа није била нимало туђа. Више смо него уверени да је и црквенословенске речи зајмио тада већином из рускога, у коме је – истина у мањој мери – владало слично стање“ (Недић 1966: 70–71).

11. Даничићева запажања о терминолошкој лексици. Убрзо након доласка у Беч и познанства са Вуком и Миклошичем, млади Ђуро Даничић под псеудонимом „Младѣ Србинѣ изѣ Аустрiе“ 1845. године у часопису *Погунавка* (1845/50: 207–208) објављује кратак текст *Загиркивалу*.¹⁶ У литератури се овај Даничићев текст тек спорадично помиње као реакција „на чланак ‘Писмо новим србским језиком’ аутора Ј. С. П.“, у којем аутор „сатиричним тоном говори о језику Стеријиним, и многе ријечи из његовог чланка, које су неразумљиве, преводи на латински језик, како би доказао да је језик о којему говори заиста неразумљив“ (Ђупић 1995–1996: 2). Како сам Даничић на почетку истиче, повод за његово оглашавање су текстови које је „нѣкій лакрдiяшѣ“ објавио у *Погунавци* под редним бројевима 42 и 46. Наиме, Друштво српске словесности је, највише под утицајем П. Матића и Вука, на мајској седници 1845. године одлучило да обустави институционализован рад на нормирању терминологије, али и да не прихвати став о одбацивању славенизама, те је убрзо донета одлука да сваки аутор припрема радове мањег обима који ће бити објављени у *Гласнику Друштва српске словесности* (Бјелаковић 2017: 28). Стерија је затим у *Погунавци* публиковао два подругљива текста упућена Вуку – „Писмо новимѣ србскимѣ ѣзыкомѣ“ (1845/42: 170), а затим, три месеца касније, и одговор на „Писмо новимѣ србскимѣ ѣзыкомѣ“ (1845/46: 191–192), што је потакнуло Даничића да напише и публикује свој сатирични текст *Загиркивалу*.

Када се завири у садржину Даничићевог текста, запажа се да он гради своју сатиру нижући у целину 29 термина пробраних не из Стеријиних *Писама*, како наводи Д. Ђупић, већ из грађе за будући називословни речник, коју је Друштво најпре у *Погунавци* објављивало 1844. и 1845. године. Даничић, дакле, осмишљава кратак иронични текст чију срж чини 29 „називословних речи“, односно 29 речи које је Друштво сковало и прогласило за термине, а он сматра да нису у духу српскога језика, те у напомени бележи: „Може быти да ће гдико ове речи мало теже разумети, зато ћу гдигди пописати и шта значе, као што иј є Друштво Србске Словесности ‘сакупило, за терминологиске опредѣлило, и за србскiй ѣзыкѣ слошки посвоило“

¹⁶ Ауторство је Даничићу приписао његов ученик, Ј. Бошковић (Стојановић 1925: IX).

(1845/50: 207). Стога Даничић за сваку наведену реч у фусноти наводи изворни термин на латинском језику, према којем које је Друштво сачинило превод, алудирајући на то да ће читаоцу ове лексеме бити разумљивије на једном интернационалном језику, какав је латински, него на новоскованом „српском“, који обилује руским и рускословенским фонетским и дериватолошким карактеристикама. С тим у вези, нетачно је и Ћупићево запажање да је Даничић сâм превео термине на латински, будући да се увидом у грађу установљава да су латински термини и њихови преводи преузети из речника које је састављало и у *Подунавци* за 1844. и 1845. годину објавило Друштво.

Ипак, од 29 термина¹⁷ које је Даничић издвојио, тек нешто више од половине (17 лексема, односно 58,62%) није заживело у употреби.¹⁸ Они се могу поделити у 5 категорија, на оне за које се у савременом лексикону користе:

- (1) други називи домаћег порекла (*зломлај* → *сјој*; *називословни* → *йѣрминолошки*; *нарек* → *ујујисѣво*, *налој*; *йредсѣанак* → *йојављивање*; *сауѣадан* → *случајан*; *убеда* → *доказ*, *уверење*);
- (2) интернационализми (*језиковка* → *ѣрамаѣика*; *наѣумина* → *аѣреѣаѣи*; *нравоуѣражненије* → *аскеѣизам*; *йройѣивочувсѣвије* → *анѣийѣаѣиѣја*; *изудница* → *анѣиомиѣја*);
- (3) и домаће речи и интернационализми (*йодѣворина* → *кривоѣворина/фалсификаѣи*; *йремабѣиѣељ* → *наѣзорник/конѣролор*; *ѣолковѣиѣељ* → *ѣумач/коменѣаѣор*; *чувсѣвоизворно* → *искусѣвено/емѣириѣски*);
- (4) и домаћа реч и турцизам (*ручник* → *убрус/ѣѣѣкир*).

Поједини називи које је Даничић издвојио (укупно 12 лексема, односно 41,38%) наставили су да живе у језику у истој форми (*ѣвосмислен*, *ѣрибор*, *равномерно*, *сѣав*, *суѣройносѣи*) или пак уз одређене фонетске и(ли) творбене модификације и посрбљавања (*ѣвосмислије* → *ѣвосмисленосѣи*, *доѣунак* → *доѣуна*, *злочинсѣво* → *злочин*, *наѣовесѣи* → *наѣовесѣиѣај*, *називак* → *назив*, *расуда* → *расуѣивање*, *саоѣѣѣиѣеније* → *саоѣѣѣиѣење*).

12. Бошковић о статусу славенизама у граматици српског језика. Говорећи о граматицима српског језика у првој половини 19. века, ваља истаћи да су оне биле „српске“ само по имену – до појаве Даничићеве *Мале српске ѣрамаѣике* аутори ових дела задржали су историјски и морфонолошки правопис, као и структуру и терминологију рускословенских граматика, постепено је србизирајући (неко више, неко мање) (Мацановић 2018: 23). Један од последњих граматичких приручника (уз граматику И. Захаријевића, Ј. Ба-

¹⁷ Већина ових лексема у савременом лексикону нема терминолошко, већ опште лексичко значење.

¹⁸ У раду који се бави Стеријиним ставовима у погледу терминологије, А. Младеновић (1988: 139–141) је анализирао термине које је Друштво превело и издвојио неколико скупина, поткрепљујући их бројним примерима: термини који се и данас употребљавају у књижевном језику (од којих су неки били присутни и раније), термини које су латинизми потиснули из употребе и термини који су ушли у паралелну употребу с туђим речима.

лугцића и К. Цукића) писан на доситејевском језику јесте уџбеник П. Нинковића *Србска Граматика*, чије је прво издање објављено 1848, а друго (измењено и допуњено) 1856. Имајући у виду да граматички приручници представљају један од крајњих исхода нормирања будућег стандардног језика, а да је у време када је друго издање Нинковићеве граматике објављено победа вуковаца била извесна, није зачуђујуће што се управо ово дело нашло на мети критике Ј. Бошковића, једног од најзначајнијих филолога вук-даничићевске струје из друге половине 19. века.

Суштина Бошковићевих примедба односи се на негативно вредновање употребе лексичких славенизама, и то најчешће тумачи кроз дериватолошке анализе појединих примера. Осећајући Нинковићева колебања као невешт покушај отклона од славеносрпске традиције, он исцрпно бележи примере конкуренције рускословенских и српских народних суфикса у ауторовој граматици:

„Последак је тога, да: *бож-есѣво*, *књиж-есѣво*, *јесѣ-есѣво*, *сушѣ-есѣво* (стр. 7), *кач-есѣво* (как-), *колич-есѣво* (колик- стр. 84) и т. д. није српски. На последње две речи имам још да приметим, да српске речи не морају свагда имати једнаке наставке са ‘црквено-словенским’, на пр. срп. наслед-*сѣво*, слов. наслед-*ије*, (а овако има писац на стр. 15); срп. пећ-*ина* (**пѣшт-**) ц.-словен. пещ-*ера*; срп. општ-*ина*, ц.-слов. общ-*есѣво* (рус. община); отац-*бина*, ц.-слов. отеч-*есѣво*; рођ-ен-*је*, ц.-слов. рожд-*есѣво* (**родѣство**): човеч-*ји* (человѣч-*ескъ*; у ‘Рус. Вѣстнику од 1856 налазио сам: *человѣчи* и т. д.) и т. д.“ (Бошковић 1888: 10).

Посебну пажњу Ј. Бошковић посвећује Нинковићевој напоредној употреби црквенословенског суфикса *-ије* (нпр. *издан-ије*, *раздѣлен-ије*, *склонен-ије*, *џласоударен-ије*) са народним *-је* (нпр. *чишћен-ѣ*, *налич-е*, *џрибреж-ю*, *џер-ја*), чак и у истим речима (нпр. *џричасѣ-ије*, *оруж-ије* : *џричещ-ѣ*, *оруж-ја*) (*ibid.*, 12). Он, међутим, оправдава активацију славенизама који воде порекло из српскословенског језика, и то из сфере православне духовности, онда када су присутни у живом народном говору: „Изузимају се оне речи, које су нам из српско-словенскога, као стереотипне, прешле у народни говор: Богојављен-*ије*, Ваведен-*ије*, Васкрсен-*ије*, спасен-*ије* (уза спасење), чатан-*ије* и т. д.“ (*ibid.*).

Поред дериватолошких, Ј. Бошковић у Нинковићевој граматици проналази и лексичке славенизме са рускословенским фонетским карактеристикама – употребу руског *о* уместо српског *а*¹⁹ (*џубовѣ*, *возџѣџава*, *возходный*) и недоследност при обележавању палаталности графичких секвенци <лѣ> и <ле> односно <нѣ> и <не> (*сачинѣна*, *склонѣније* : *словосачиненије*, *раздѣленије*) (*ibid.*, 13, 15). Директну мотивацију за настанак оваквих лексичких хибрида Ј. Бошковић види у употреби црквених књига на рускословенском језику

¹⁹ Познато је да је у рускословенском језику вокализацијом тврдог полугласника добијен вокал *о*, а да су се у српској редакцији до 14. века полугласници изједначили и вокализовали у *а*.

таксичке анализе појединачних примера пружа нормативистичке напомене о непотребном присуству ненародних елемената у стандардном језику.

Живановић у својим полемикама најчешће осуђује неумерену употребу русизама, поготово оних који се с фонетског аспекта нису прилагодили нашем језику, често нудећи одговарајуће синониме домаћег порекла као адекватну замену. Међу примерима се налазе остаци славеносрпског лексичког наслеђа, попут именица *добродејџель*, *џроџивсловље*, *учебник*, *сџор*, *нужда*, *џочка*, глагола *роџџаџи*, *џолмачџиџи*, *џолковаџи* и придева *снужден*, *нуждан*, за које он предлаже следеће синонимне еквиваленте: *врлина*, *џроџивворечје*, *уџбеник*, *џарница*, *невоља*, *џачка*, *џунђаџи/мрмљаџи*, *џумачџиџи*, *невесео*, *џоџребан* (Живановић 1888: 17–18, 26, 28, 30, 35–36, 108–109, 174).

Иако се у литератури често у први план истичу Живановићеве изразите пуристичке тенденције, аутор излаже јасне аргументе када је питање мотивације за активирање славенизама и несловенских туђица и позајмљеница оправдано²¹, а то је лексичка изнудица, уз фонетско и дериватолошко србизирање:

„Наравно, овим не мислим рећи, да ми не можемо и не смемо, кад је потребно, и руске речи из рускога језика позајмити. Ми смемо и можемо то чинити, кад нам је потребно, али онда морамо свакој таквој позајмљеној речи дати рухо српско“ (*ibid.*, 16).

„Пре свега, дакле, него што ћемо да узмемо туђу реч у свој језик, ваља да се запитамо, је ли нам та реч потребна? Ако нам је потребна, узмимо је и дотерајмо је по законима својега језика, ако нам пак није потребна, оставимо је на миру, кад имамо својих лепих речи“ (*ibid.*, 27).

Ипак, према Живановићевим критеријумима, ни славенизмима није место у стандарднојезичкој лексици „без невоље“. Он осуђује неоправдану употребу русизама чак и код филолога вуковске оријентације²²: „А јесмо ли онда на правом путу? Не бркамо ли онда свој језик са руским, као што су чинили наши стари пишући макаронски ‘славено-сербским’ језиком“ (*ibid.*, 30).

14. ЗАКЉУЧАК. Прва проучавања славеносрпске лексике започела су још у доситејевској фази, у виду различитих филолошких студија, расправа и критика, које су углавном објављиване у дневним новинама и часописима, ређе као самостална издања.

Процес анализе славеносрпске лексике започели су први српски лингвисти, припадници вуковске оријентације (на челу са Ђ. Даничићем, Ј. Бошковићем и Ј. Живановићем), затим страни филолози (пре свега Ј. Копитар

²¹ Говорећи о лексеми *њежностџ*, Живановић истиче: „Ова је реч по свој прилици ушла из руских књига у наш [језик – прим. А. М.], али је ипак можемо употребљавати, јер на њој нема ништа, што би се противило српском језику, а мени није позната друга народна реч, којом би се могли заменити *њежностџ*“ (Живановић 1888: 47).

²² Критика се односи на текст Т. Маретића *Филолоџичко иверје*, који је публикован у часопису *Виенац* 1886.

и П. Ј. Шафарик), као и књижевни критичари и историчари књижевности (попут Ј. Поповића, С. Вуловића, Ј. Скерлића и П. Поповића).

Приступ славеносрпској лексици лингвиста, с једне стране, као и посленика науке о књижевности, с друге стране, био је различит, али је имао и бројне заједничке особености. Иако су се лингвисти углавном базирали на етимолошким, фонетским и дериватолошким анализама славеносрпске лексике, а књижевни критичари и историчари књижевности на истицању лексичке хетерогености као стилске карактеристике, и једни и други су у већином заступали исти став. Он се огледао у осуди активације славенизама и различитих туђица и позајмљеница несловенског порекла, како у језику књижевних дела, тако и у различитим текстовима лингвистичке садржине попут граматика, језикословних расправа, полемика и сл. Мањи је број оних, попут Ј. Скерлића, који је употребу ненародне лексике видео као елемент богаћења стандарднојезичког лексикона.

И једни и други су тек спорадично наводили мотивацију за активирање ненародне лексике. Код лингвиста је то најчешће била лексичка изнудица, док су тумачки књижевности мотиве тражили у социолингвистичким (попут биографских детаља писца) и стилским узроцима (стилска функција славенизама).

Негативно вредновање ненародне лексике (пре свега славенизама, германизама и турцизама) почивало је на нормативистичким критеријумима, како код лингвиста, тако и код посленика науке о књижевности.

Копитар и Даничић залагали су се за стварање аутентичне српске научне терминологије. Ипак, Копитарев критеријуми за селекцију термилошке лексике били су шири, те је он допуштао неологизме у духу „словенског језика“, али и преузимање из руског. Даничићев приступ био је радикалнији – термилошка лексика мора бити скована у духу српског народног језика.

Критеријуми за селекцију славенизама П. Ј. Шафарика и Ј. Бошковића имали су заједничку основу – стандарднојезичкој лексици могу припадати само оне словенске речи које су ушли у живи народни говор, с тим да Бошковић додатно ограничава тај инвентар на фонетски посрбљене славенизме, и то из сфере православне духовности.

Донекле радикалнији однос према славенизмима, позајмљеницама и туђицама огледа се у критеријуму који постављају С. Вуловић и Ј. Живановић. Према њиховом становишту, активација ненародне лексике оправдана је само у лексичкој изнудици, односно „у невољи“, и то једино у случају да њен фонетско-дериватолошки лик одговара законитостима српског језика.

Друкчији, нешто либералнији поглед на ненародну лексику запажа се у ставовима Ј. Поповића и Ј. Скерлића. Поповић допушта употребу свих одомаћених славенизама, позајмљеница (посебно из турског језика) и неологизама. Скерлић, с друге стране, у обзир узима шире критеријуме којима оправдава употребу овог лексичког слоја – стилску употребу славенизама и стварање терминологије, те ненародну лексику види као елемент богаћења основице књижевног језика.

Највећи допринос који су први лингвисти и тумачи књижевности пружи­ли својим проучавањима славеносрпске лексике огледа се у томе што су отворили перспективе за нова, обимнија и свеобухватнија истраживања на ово­ме терену, која ће свој зама­х добити од друге половине 20. века.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века. Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer und Miloš Okuka (ур.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. На њочецима српске филологије. Сало дебелоја јера либо азбукојројрес Саве Мркаља (1810-2010)*. Frankfurt am Mein: Peter Lang. Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2012, 49–80.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. Електронско издање *Речника славеносрпској језика* (предности, проблеми, могућности). Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свејлу савремених љрисџуја*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 169–180.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку*. Нови Сад: Два пера, 2017.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора, Александар Милановић. Неке фонетске, морфолошке и лексичке одлике језика *Дневника Саве Текелије (1795–1797)*. Перо Ластих и Золтан Бада (ур.). *Сава Текелија и његово доба у ојлегалу савремене науке. Зборник радова: љоводом 250. љодишњице рођења Саве Текелије*. Будимпешта: Српски институт, 2013, 211–221.
- Бошковић, Јован. *Скуљени сџиси у осам свезака. Свеска II. О српском језику*. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1888.
- Врховац, Радивоје. Професор Јован Живановић. *Босанска вила XI/22 (1896): 345–346*.
- Вуловић, Светислав. *Криџике и ојлеги*. Београд: Ново поколење, 1953.
- Грицкат, Ирена. Наука о српском језику код Срба у другој половини XIX века. *Наџ језик 26–27 (1983): 295–323*.
- Живановић, Јован. *О српском језику*. Нови Сад: Српска књижара браће М. Поповића, 1888.
- Живковић, Драгиша. Замечи књижевне критике пре Вука Караџића. Предраг Палавистра (прир.). *Књижевна криџика*. Београд: Нолит, 1966а, 15–25.
- Живковић, Драгиша. На путевима консолидације: Српска књижевна критика од Вука до Светозара Марковића. Предраг Палавистра (прир.). *Књижевна криџика*. Београд: Нолит, 1966б, 63–90.
- Живковић, Драгиша. Заснивање националне књижевне критике. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне криџике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, 7–28.
- Зорић, Милена. *Славенизми у раним драмама Јована Сџерије Појовића*. Нови Сад: Матица српска, 2018.

- ИГЊАТОВИЋ, ЈАКОВ. Поглед на књижество. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, 243–257.
- КОПИТАР, ЈЕРНЕЈ. *Serbica: културно-историјске теме*, Нови Сад: Матица српска, 1984.
- КРЕЧМЕР, АНА. О норми у предвуковском књижевном језику: стране речи и модели творбе речи. *Научни састанак слависти у Вукове дане* 26/1 (1997): 241–252.
- МАЦАНОВИЋ, АНА. *Српска језикословна терминологија у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- МИЛАНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. *Језик весма љолезан*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2013.
- МИЛАНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. *Језик Јована Суботића*. Београд: Филолошки факултет – Чигоја штампа, 2014.
- МИЛАНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Библиографија радова о језику „предвуковског периода“ као ресурс за историју српског књижевног језика. *Научни састанак слависти у Вукове дане* 49/3 (2020): 103–110.
- МЛАДЕНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Из лексике у језику Јована Стерије Поповића. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 25/1 (1982): 172–174.
- МЛАДЕНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Стеријина схватања о терминолошком речнику и грађанској ћирилици. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXI/1 (1988): 137–143.
- НЕДИЋ, ВЛАДАН. „Србијанка“. Зоран Глушчевић (прир.). *Епоха романтизма*. Београд: Нолит, 1966, 70–72.
- ПОДУНАВКА. Додатак к Србскимъ новинама за 1844, Београд, бр. 46, 47, 49, 51.
- ПОДУНАВКА. Додатак к Србскимъ новинама за 1845, Београд, бр. 4, 14, 42, 46, 50.
- ПОПОВИЋ, МИОДРАГ. Критика у доба *Новина србских*. Предраг Палавестра (прир.). *Књижевна кришћика*. Београд: Нолит, 1966, 29–59.
- ПОПОВИЋ, ПАВЛЕ. *Милован Вудаковић*, Миодраг Матицки (прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- РАНЂЕЛОВИЋ, АНА. Лексика у *Искусном љодрумару* Захарије Орфелина. Милош Ковачевић (ур.). *Зборник са V научној скупи младих филолога Србије Савремена љроучавања језика и књижевности*, књ. 1. Крагујевац: ФИЛУМ, 2014, 127–138.
- РИСТИЋ, ЈОВАН. Новија књижевност у Срба. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983а, 273–291.
- РИСТИЋ, ЈОВАН. *Српски рјечник*. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983б, 299–301.
- РИСТИЋ, ЈОВАН. Отворено писмо г. Ј. С. Поповићу. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983в, 308–311.
- РИСТИЋ, СТАНА. Лексика покућства страног порекла у речницима предвуковског периода. Јудита Планкош (ур.). *О лексичким љозајмљеницама: зборник радова са*

научној скупи Сврране речи и изрази у српском језику, са осврћом на исту проблем у језицима националних мањина. Суботица–Београд: Градска библиотека – Институт за српски језик САНУ, 1996, 253–268.

СКЕРЛИЋ, Јован. *Историја нове српске књижевности*, М. Бегић (прир.). Београд: Просвета, 1967.

СТИЈОВИЋ, Светозар. *Славенизми у Њећошевим њесничким делима*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992.

СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Сийнији сјиси Ђ. Даничића, I. Кријтика, њолемика и историја књижевности*. Љубомир Стојановић (прир.). Сремски Карловци: СКА, 1925.

СУБОТИЋ, Љиљана. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.

ЋУПИЋ, Драго. Ђуро Даничић (Поводом 170. годишњице рођења). *Наш језик* XXX/1–5 (1995–1996): 1–14.

ХЕРИТИ, Питер. Рад српског филолога Јована Живановића. *Научни сасјанак слависти у Вукове дане* 9 (1980): 116–129.

ШАФАРИК, Павел Јозеф. *Историја српске књижевности*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004.

Aleksandar M. Milanović and Ana Z. Macanović

FIRST STUDIES OF THE SLAVONIC-SERBIAN LEXIS

Summary

The paper deals with the first studies of the Slavonic-Serbian lexis. Although beginnings in the study of the Slavonic-Serbian language, including the lexis of the given period, are tied to the 1960s, Serbian linguistic scholars often disregard the fact that research had occurred even before. In relation to this, the author puts emphasis on the positions and thoughts on the Slavonic-Serbian lexis of these first linguists, as well as first literary critics and historians during the 19th and the beginning of the 20th century. Special attention is given to their relationship to the non-popular lexis – lexical slavisms, on the one hand, and to foreign and loan words coming from non-Slavic languages, on the other hand.

Др Александар М. Милановић

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

aleksandar.jus@gmail.com

Др Ана З. Маџановић

Институт за српски језик САНУ

Београд

randjelovicana@yahoo.com